

VÕLU ALGUPÄRA JA ARENG

178. Aastal 1894 läti filoloog J. Zanders kirjutab žurnalis „Austrums” artikli „Lätlaste ja eestlaste omavahelisest mõjust” (Par latviešu un igauņu savstarpīgu iespaidu (Austrums 1894 I 128—, 450—)), kus ta käsitleb keelelisi laine, lähtekohaks päämiselt daani kuulsa keeemehe W. Thomseni „Beröringer mellem de finske og de baltiske Sprog” (1890). Kuid Thomseni etümoloogiate kõrval Zanders esitab omigi ja tembeldab muuseas ka meid praegu huvitava võlu-sõna lainuks lätikeelsest velns ‘kurat’ (Selle sõna sugulusest surnu mõistega vt. § 138, LRU II 227). Ometi selline ühendus on häälikuliselt võimatu, ja sellepärast see tuleb hüljata täitsa.

Küll aga ilmub samal 1894. aastal soome keeemehe J. J. Mikkola väärtuslik uurimus „Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen”, kus kah jälgitakse (lhk. 103/4) võlu-sõna põlvnemist ja jõutaksegi selle tõelise algupära juurteni: see on sama mis vene волхвъ ‘Wahrsager, Zauberer, Hexer’ (Sõna tähenduse kohta vt. Даль, Толковый словарь великорусского языка: волхвъ, волхъ, стар. (s. t. vananend, arkaistlik sõna) ‘мудрецъ, звездочётъ, астрологъ, чародей, колдунъ, знахарь, ворожея, чернокнижникъ’ (säälsamas ka muid samast tüvest tuletet sõnu); Афанасьевъ, Поэт. возр. III 425/6; Indo-germanische Forschungen V 66 jm. — Rõhutetagu, et sõna etümoloogia ja semasioloogia pole slaavi keeltes kaugeltki veel selge (on kõneldud “pomiseja, posiseja” ja “kepilise” algtähendusest), kuid igatahes ühendamine skandinaavia võlva (valva, võla, vala) sõnaperega näikse häälikuliselt väga küsitav, olgugi et mõningaid uurijaid on veedelnud näha siin vikingite mõju slaavlasile) < muinasslaavi *vьlchvь. Mikkola väidab, et läänemeresoomlased on lainand võlusõna algvene keelest, muidugi siis juba hämaral paganuse ajal. Ja sellelt baasilt lähtudes tulebki meil jälgida võlu hilisemat arengut läänemeresoome rahvaste peres.

Pääle liivi ja eesti võlu sõna on säilund veel soome, karjala ja vepsa keeltes. — Vepsast noteerib omal ajal (1859) A. Ahlqvist (Anteckningar i Nord-Tschudiskan 113) sõnakujud volh ja (uuema lainuna venest) volh ‘nõid’, kuna hiljem (1916) Kettunen seda sõna elavast keelest enam ei leia. Karjalas ja soomes tuntakse substantiivi velho ‘nõid, manaja’ ja verbi velho(t)a ‘nõiduda’. Soome-karjala rahvaluules nõida positiivses tähenduses ehk tarka kutsutakse tavaliselt „teadjaks” (tietäjä), kelle vastaliseks (siis negatiivsemas tähenduses) on „nõid’ (noita), kuna võlu tarvitatakse juba täitsa halvaks panevas ja alandavas tähenduses, nii-öelda nõia söimusõnana, mida uhke sõnatark ja loitsija vaevalt lubab tarvitadagi enda kohta (Ainult harukorral ja sedagi puhtvärsitehnilisil põhjusil (alliteratsiooni mõjul) soome-karjala laulik-loitsija alandub nimetama end võluks (vt. K. Krohn, SRÜ 25, 36)). Väga huvitav selles mõttes on L. Merikallio (Suomi V 2, lhk. 187) tehtud statistika nõianimetuste kohta Arhangeeli kubermangu eepilisis laules, kus 48 teisendis esineb:

tietäjä (teadja) — 83+ 4 korda
noita (nõid) — 18+ 3 „

velho (võlu) — 6+ 2 korda
konsti (kunst) — 4+ 2 „

Muinasvenelasilt kuulnud võlu tähendus näikse olnuvat algselt umbes sama mis meie omagi põlisel soome-ugri sõnal nõid — küllap võlu lainatigi lihtsalt nõia paralleelnimeks, nagu selliseile suurusile harilikult ikka leitakse järjest uusi, teatud oludes ja ajal nii-öelda moodi minevaid lisanimetusi (Moest mütoloogiliste mõistete terminoloogias vt. ligemalt LRU II 147/8). Kultuurajalooliselt iseloomustav seejuures on, et omakeelsele terminile paralleelne moesõna võeti just nimelt vene naabreilt, mis osutab muinasvenelaste kultuurilist mõju läänemeresoomlasile (nagu kogu jõuk muidki lainsõnu). See mõju on olnud nähtavasti kaunis suur, nii et on pärandand meile isegi mitmeid usundilisi laine, milliseid mainiti juba varem kuradi käsitelu puhul (LRU II 239. — Vene usundilisele mõjule tuleme üksikasjalikumalt tagasi veel üldkokkuvõttes (LRU IV)).

Et võlu on tähenduslikult võrdne nõiale, seda paljastab iseäranis ilmekalt just eesti ainekalt, kus võime eraldada mõlemad terminid geograafiliselt eri esinemisrajoonesse ja jälgida sääljuures siiski nende sisulist identsust: nagu Saares ja Setus teatud tingimusil (imetamine etc.) saadakse „võluks”, niisama saadakse mujal Eestis vastavalt „nõiaks”; nagu saartel ja Setus teotseb „võlu”, sedasama teeb mujal Eestis „nõid”; nagu saartel ja Setus kõneldakse „võlu” munast, lihatükist jne., samuti mujal Eestis „nõia” vastavaist esemeist või „kulstest” (vt. lhk. 38); nagu saartel ja Setus võideldakse „võlu” vastu, just niisama ja veel paljude muudegi ettevaatus-, kaitse- ja vastuabinõudega võideldakse mujal Eestis „nõia” vastu, ja nagu Setus jutustetakse surnud võlu muutumisest painajaks või Saares taas kodukäijaks ehk Saare lokaalse oskussõnaga „külmmkingaks”, eks veelgi enam jutustelda sellelaadilisi lugusid mujal Eestis nõia puhul, — lühidalt, võlu ja nõia piirjooned langevad siin niivõrd kokku, et isegi Saares ega Setus ei osata teha nende vahel selget vahet, vaid kirjeldetakse üht ja sedasama motiivi või sündmust

terminoloogiliselt kord „võlu”, teinekord taas „nõia” pähe (Sääljuures pidagem veel meeles, et need motiivid ise sisuliselt on oma põhijoontes täitsa rahvusvahelised, nagu mainiti juba kohe nõia päätüki alguses (§ 149)).

179. Kuid nõial on ju veel palju muidki nimetusi, mis on sihitud harilikult ikka tema väga laialdaste tegevusfunktsioonide (näit. ennustamise, arstimise, kahetamise, pahategemise, varahankimise jne.) ligemaks ja täpsemaks sõnastamiseks. Sellised nimed nagu arbuja, tilpaja, kaeja, lausuja, posija, puhuja ja paljud, paljud teised tõlgitsevad juba iseendast niivõrd ilmekalt vastavat tegevust, et need terminid on muutund otse kindlaiks oskussõnuks, mis väljendavad nõida igal erijuhusel tema kõige olulisemast küljest. Nõnda on kujunenud nõia üldnime kõrva ajaga terved seeriad nõia eriliikide (ehk veel õigem alaliikide) nimetusi (nagu meilgi näit. ärkamisaja romantikud armastasid kudrutella „targa” puhul eraldi veel sõnatargast, tuuletargast, manatargast, kivitargast, soolatargast jne.). — Ka „võlule” on omistatud ajaga teatud spetsiaalsemaid funktsioone, mille tagajärjel „võlu” tähendus on tõmbund kohati kitsamaks „nõia” üldtähendusest ja võlu on muutund osalt erilise nõiatüübi või nõidadegrupi nimetuseks. Huvitavaim siinjuures on seik, et selline tähenduse spetsialiseerumine on arenend mitmepool erisuunas, vastavalt kohalikele eeldusile ja tingimustele. Soomes ja Karjalas vene sõna velho, nagu nägime, on vähe tarvitet ja ta väljendab nõida ekstra pahatahtlikus ja halvaks pandavas tähenduses. Vene mõju aluses Setus selle vastu võhlu tarvitetakse küll väga palju, kuid tema tähendus ei tundu enam nii äärmuslikult eemaletõukav, vaid omandab juba pehmema varjundi — nõid igatahes on siin „kõvem” sõna kui võhl. Seejuures hoomame ühtlasi Võru-Setus võhlu tähenduslikku spetsialiseerumist kadeda sihis, nii et rahvalaules võhl ja kadõ esinevad lihtsalt parallelismina. Samuti Saare võlul võime hoomata ilmseid kadeda jooni (sõnamine ja silmamine — vt. lhk. 107), kuid siin need jäävad enam varju, kuna esiplaanile tungivad uued erilised tunnused, mis asetavad Saare võlu, nagu alamal näeme, paljuütlevale kultuurajaloolisele tagapõhjale. Et tajuda seda reljeefsemalt, maaligem omale uuesti saarte võlu üldpilt silmade ette:

SAAREMAA VÕLU ISELOOMUSTAVAMAID TUNNUSEID

Mina sean omale üle paljude aastate vaimu ette, kuidas oli võluga lugu minu kasvamise ajal Kärjal, seega umbes 45 aasta eest. Seal oli siis võlu tuntud.

Võlu isik. Võlu oli ainult naisterahvas, kuna nõid oli enamalt jaolt mees, aga võis ka olla naisterahvas. Tuntud oli sealgi vist sõna nõiamoor. Võlul oli tundemärgiks: Tal olid juba kasvades puseriti hambad suus; ta vaade oli võigas. Kui ta üksinda kõndis, siis tuli ette, et ta vahest iseeneses tasakesi kõneles — posises. Ta nagu ei armastanud käia lagedat teed, vaid tuli ootamatult kusagilt metsa seest.

Võlumist ei saanud õppida, vaid see oli nagu loodusest inimesele omane. Ma ei tea, et kuulnud oleksin võlumise sõnu, küll olid aga õpitavad ja edasi antavad nõidumise sõnad. Kas võlumisel oligi kindlaid sõnu — vist posisesid võlu huuled ja nii sündiski paha.

Võlu tegevusväli. Võlu (nimisõna) võis teha ainult halba. Kuid väga laialdane ei olnud ta võimu piirkond mitte. Ta ei tarvitanud halba tehes mingisuguseid materjaalseid abinõusid nagu nõid (Vrdl. siiski võlumuna-motiivi § 176). Võlu rikkus ära piima, pani venima, tegi kibedaks, võttis põrsastelt söögi isu, pani nende kasvu känni, võis teha, et vasikas ei hakkanud jooma, tegi et emalambad ei võtnud oma talleid hoida jne. Aga seda ei tea ma mitte, et võlul oleks võimalik olnud teha elavaid loomi, näituseks täisid looma selga (Siin Mändmets kõneleb endale risti vastu: vt. tema seletust täide võlumisest lhk. 107). See oli juba nõia töö ja ta tarvitas selleks mingisugust materjaalset abinõu, näituseks pani täid toore lepa pulga sisse, mille ta siis peitis kas põllu mullasse, teise lauda sõnnikusse, või loomade sõime. Võlu materjaalseid abinõusid oma kuritegevuse juures ei tarvitanud.

Üldiselt: Nõid võis vististi kõiki seda teha, mis võlu, kuid võlu tegevuspiirkond ei ulatanud kaugeltki nii kaugele kui nõia oma.

Minu kasvamise kohal elas võlu, nimega Leenu. Ta oli, nagu mäletan, vana tüdruk, käis õige vaevaselt riides, armastas üksildust ja vist posiseski üksinda. Ta vaade oli meie, laste, eest tõepoolest võigas. Kui ta käis teed, siis hüüdsime teda eemalt „va võlu” ja vinnisime kividega. Kui ta siis pööras meie poole, siis pistime suure hirmuga jooksu (Väga iseloomustav näide võlu prototüübist tegelikus elus. Vrdl. näidet lhk. 143). Seda ei ole ma kuulnud, et võlu suudaks anda loomale teise kuju, üldse ei ole ma kuulnud, et ka meie nõial oleks olnud kunagi nii suur võim, nagu see tuleb ette Araabia muinasjuttudes. Küll aga tean ma ühe loo, kus olevat üks mees nii ära võlutud, et ta hakkanud ennast pidama

naisterahvaks ja ajanud ikka selga seeliku.

Veel on mul nagu teadmine, et ka neil naisterahvastel arvati olevat võluvõimu, kes teiste nähes olid nagu peast vähe ogarad. Need pidid aga olema niisugused kinnised, teisi sallimatud, sest kui tulid nähtavale täitsa arusaadavad nõdrameelsuse tundemärgid, siis ei peetud teda mitte võluks. Teisiti ütelda: Võlu oli oma ülespidamise poolest seda nagu, nagu niisugune nõdrameelne, kes iseeneses posiseb ja on õige sallimatu.

Kuulsin kellegilt arvamist, et võlu ka käib vedajaks, kuid võlumisel ja vedajaks (pisuhänd) käimisel pole üksteisega mingit ühist. Vedajaks käib ka see, kellel mingisugust võlumise võimu ei ole. Ainult juhtumisi võivad need kaks olla ühenduses ühes isikus. Sedasama pean tähendama ka puugi kohta. Puuk veab peaasjalikult koort, ta ilmub kärkse või mõne looma kujul. Puuk näib olevat osa inimese hingest, sest puugiks käimise ajal leidub inimene poolelti surnu sarnasena. Nii oli naine pikali, koore kirn reite vahel. Kärbes lendas ringi, läks sisse suust, naine ärkas kohe üles ja koore kirn tõusis järsku ääreni täis. Kuid puugil ei ole võluga minu teada jälle mingit ühist ja ainult juhtumisi võiksid nad leiduda ühes isikus. Vahete vahel leidub puukändudelt puugi sitta. — L 344/6 < Tallinn < Kärkla (J. Mändmets, 1928).

Esitet kirjelduses kõneldi koorekirnuga magavast naisest, kelle suhu läks kärbes, see naine ristiti puugiks ja väideti veelgi, et „puugil ei ole võluga mingit ühist”. Kuid rahvasuu on siiruviruline ja kõneleb ühestsamast asjast sageli väga erinevate päälkirjade all. Nõnda käesolevalgi juhul, kus säälsamas Saaremaal kõneldakse sellesamas situatsioonis puugi kõrval ka just nimelt võlust:

KÄRBES MAGAVA VÕLU SUUST.

Kui võlu magab, siis lendab tema suust kärbes välja ja tema magab nii kui surnu, ja kui magaja siis ümber pöördaks, siis kärbes tagasi tulles ei oska enam tema suhu minna, lennab ümber ringi; kui magaja jälle endise seisaku pöördakse, lendab kärbes suhu, inimene tõuseb jälle üles. — L 85 < Pöide (Aleksi Lesk, 1925) (Ansekülas seleteti: „Iga inime olla porikärkse moodi; kord teine pöörnud magaja teisiti, kärmes ronind siis perseaugust sisse — üks tee ta puha! Sörves on need võlud” (L < Männjala)).

Viimane seletus on meile väga tähtis, sest see juhib vastavaile liivi jutustusile magavast võlust, kelle keha on käändud teisiti ja kelle suud otsib samuti küll kollane kärbes (Kr) või „lepalind” s. t. liblik (V), küll kollane lind (Pr, Kl) või pisike linnuke (Ii, Kr), küll hiir (L, Pz, Ii, Kl) või rott (L, Ii, Kl) (Vt. § 173. — Saarimaa (Vir 91) teab veel hinge kehastumist koeraks: See inimene ise magab, aga see vaim käib ümberringi, see läheb nagu koer (Kl)). Ja üks tunne me siin kohe ära pea kõigile rahvaile omase hingelooma motiivi, millel pole põhjust peatuda pikemalt, kuna seda on käsitletud juba küll ja küll (Vaadatagu näit. kas või Tylor, Anfänge der Kultur I 433 jj.; Wundt, Völkerpsychologie II 2, 60 jj.). — Kuni muistend hingeloomast ja ümberpöördud kehast Baltikumis ja naabermais monograafiliselt uurimata, on esialgu raske vastata ka iseendast küll väga huvitavale küsimusele, miks see muistend Liivis on rühmund terminoloogiliselt päämiselt just võlu nime ümber, kuna mujal naabermais hingelooma suuotsing võib juhtuda iga tavalise magajaga, kelle keha pöördud ümber (Vrdl. Liiviski selle muistendi esimest, unenäo-redaktsiooni ja muid teisendeid, kus pole juttu just võlule omasest piima hankimisest. Hingelooma-motiivi kajastust vt. ka muistendis „Nõid kärnkonnaks” (Pr 38 — lhk. 23)). Eestis peetakse magajat ms. ka veel painajaks (L < Muhu, Anseküla (nii siis, nimelt just Saaremaalt!), vrdl. Liiviski selle muistendi 11. ja 14. teisendit (V 72 ja Kl 27); hingelooma-motiivi kajastust Liivis painaja puhul vt. veel § 199 (S. 187)), tuulispääks või lendvaks (Näit. E 42390 (21) < Pöide) jne. Kuid Eestis populaarsem kui keha ümberpöörmis-motiiv (mis esineb sagedaimini ühenduses just nimelt tuulispääga) on hoopis unenäo-motiiv ja vastavalt unenäole varanduseleid (Näit. H II 57, 666 (15) < Paide, kus kõneldakse just liivi unenäo-redaktsioonile vastavalt mesilase lennust üle ämbri sanga metsa, millejärele mees ärgates läheb üle jõe ja leiab unenäo juhatusel metsast hobuse päaluu täie kulda), mis omaltpoolt on hõlbustand ühendada hingelooma-muistendeid „vedaja” ja lõpuks isegi puugi mõistega (vrdl. eelpool lhk. 134). Umbes samalaadilist ühendamist (hingeloom — varavedaja — võlu) võiksime oletada küllap vist Liiviski, kus võlu, nagu alamal näeme (§ 180), representeerib ühelhoobil nii nõiamoori kui ka piimapuuki (Hingelooma-muistendite arengu paremaks tajumiseks eraldagem neis kaks suunda. — Esiteks, hing eraldub kehast mingi olevuse näol selleks, et astuda ühendusse üliloomuliku haldjate maailmaga (et hankida teateid näit. tuleviku, haiguse jne. kohta — vrdl. soomesugu rahvaste nõiale nii iseloomustavat minestuslikku „lõvesse” langemist). Sellisel juhul on harilikult tegu ikka preestri, ennustaja, arstija — lühidalt positiivse nõiatüübiga. Kuid teiseks, hing eraldub kehast ka puhtegoistlikkel põhjusil, et hankida omale vara, vilja, piima (või et painata teisi) jne., — ning sellest motiivist on võrsund muistendid negatiivse nõiatüübi

hingerännakuist. Nende kujunemist on soodustanud tegelik elu, kus langetõbised kukuvad järsku elutult maha, varjusurnud äratavad hirmu jne. Siit samm edasi: selliseid anormaalseid isikuid hakatakse pahatahtlikult kahtlustama nõiduses, teiste tagant varguses, teiste vaevamises või muus kurjategemises — ja nõnda ongi antud hingelooma-muistendeile ilme, mis soodustab nende rühumist näit. võlu, painaja jne. terminite ümber).

Kuid veel teiseleegi liivi tüübilisele võlujutule leidub Saares täpne vaste, ja see on kuulus võlude sõidu- ja peo-motiiv, see germaani maailmast Baltikumi rännand Hexensabbath, Hexenfahrt, Blocksbergstritt, Walpurgisnacht või kuidas tend nimetetagu (Vastavat kirjandust vt. lhk. 91, alamärkus.). Tõsi jah, Saaremaal kõneldakse meelsamini küll „loksperi” sõidust või „maksamerel” käimisest (Eisen, EM I 32/4), kusjuures käijaid ei liigitelda kuhugi erilisse nõiatüüpide kategooriasse, kuna suurelmaailmaal tembeldetakse sõitjaid isegi virmalisiks (Kunder, Eesti muinasjutud² 17; Eisen, Rahva-raamat V 83 jne. Ühendamist virmalistega aitab seletada vast järgmine kirjeldus: „Ka põhja valgus tulõvad Lapu nõiost, sest nimä iskvät luva varõ hobõsõst nink sõitvat sis kõik ratsõla ütte korgõ mäe pääle illo pidämä nink sellest sis tulõvatki põha valgus ehk virmaliste vehklemine” (H I 2, 663 (2) < Rápina). — Vrdl. ka lätis kävi ~ jodi (vt. § 26, LRU I 47)) ja libahunteks (Näit. H III 18, 127 < Tallinn; H II 42, 385 (42) < Halliste jne.; vrdl. ka Liivis libahundi segaredaktsiooni lhk. 99 ja alamärkus lhk. 101), sagedasti ka tulihändeks (Eriti just Mulgimaa repertuaaris, aga ka kaugemal, näit. H III 29, 199 (1) < Vigala. Vrdl. liivigi võlu sugulust tulihännaga § 180. Ja tõepoolest, selliseil õisel nõiasõidul on ju väga palju sarnadust tulihänna lennuga! Üleminekut ühelt terminilt teisele selgitagu järgmine näide: „Uue aasta õhtul sõidavad nõiad luuavarte seljas mööda korstnaid pisuhändadele järele” (H I 7, 601 (40) < Palamuse)) ja veelgi sagedamini kõneldakse lihtsalt nõidest (Ka Lapu nõidu mainitakse, näit. H II 51, 126 (14) < Võnnu) või ei anta sõitjaile üldse mingit mütolooilist nime (Näit. H IV 4, 136 (1) < Anseküla), kuid järgnevais Saaremaa teisendeis ristitakse pidulised ka lausa võludeks nagu Liiviski (Mainigem lõpuks, et ka võludepeo-kujutelma üheks põhjustajaks on üsna reaalne seik: nagu alkoholiuimas ja üldse narkootiliste ainete mõjul kumiseb puha pääs ja läbi poolune nähakse otsekui kinofilmi, täis kaleidosikoobilisi maastiku- ja sündmustikupilte (vrdl. sellest võrsund kummalisi kiirsõite ja liiklemisi pidudel § 131 ja 133, LRU II), niisama uimastab ms. ka hyoscyamin, mis leidub näit. maruheinas ehk koerapöörirohus, äritades ühtlasi seksuaalselt, — ja nägemused õisest sõidust kuraditega peotsema annavadki siis õieti nn. „kompensatsiooni” sugutungi rahuldamiseks, nagu seletavad psükoanalüütikud. Ning pangem veel tähele: alkoholiuimast tingitud nägemused ja juturepertuaar on omane enam meestele, kuna siin kuraditepeole sõitjais ja sääal tantsijaiks on harilikumalt ikka naised).

„VÖLUDE PIDUD”

1) Võlud käivad oma pidusid pidamas lage välja pääl üksikus kohtas, kus lage plats on. Pidu aeg on ika Jõulu laupa õösi ja Nääpäva [= Näärip.] laupa õöse. Senne sõit on ika lõugu selgas (lõuk, kellega linu purudakse). Sääal süjakse-juukse [= juuakse] kõigeparemad, tantsitakse ja lauldakse. Neid juhtub ainult see nägema, kes Jõulu laupa õöse tee peal teed keimas on ja ära eksib tee pealt. See juhtub siis vahest loksberi peale — nii nimedakse võlude pidu. — Üks juhtumine:

Üks kord tuli Otti Hans Jõulu laupäeva õöse linnast koju poole. Oli linnas ja tee ääres kõrtsides vana kibedad ka ihu soojuseks võtnud. Juba koduse ligemale jõudes Otti Hans eksinud ära lume sajuga, teed enam kuskilt leida ei ole, ei oska koduse. Mõtlend ja keind, äkist näeb oma ees palju rahvast — tantsivad, trallivad ja mängivad ja söövad. Hans astunud kartlikult ligemale teed küsima — on ära eksinud. Hans võetud nii lahkest vastu, palutud lauda istuda, antud süia ja jua kõiki häid toitusi. Hans söönud ka kõiki toitusi, aga kõige paremaks pidand ühe suure vorsti, seda Hans oli kaua aega närind. Pidulised keind mööda ja ütlend naerdes:

“Otti Hans sööb oma rooga!” Hans pole aga iri hammaste lori pannudgi, söönd aga peale ja pistnud poole vorsti veel põue, et kodu ka veel võtta on.

Pidu aeg saand mööda. Iga üks võtnud oma lõugu ja sõitnud ära. Hans võtnud oma hobuse, hakanud minema, saandgi pea koduse ka, panud hobuse rehale sööma ja ise kobinud ahju peale. Esimise püha homiku tõusnud alles siis üles, kui valge oli ja teised inimesed külast juba kiriku sõitsid. Ja need olid esimised kiriku sõitjad, kes õöse loksberi peal olid. Hansul tulnud õösine trall meelde. Naene hüidnud Hansu ka pere lapsega seltsis Jõulu toitu sööma. Hans ütelnud: “Mis Jõulu toitu sull ka on! Minul on omal õösis rooga, keersin teise kuue kasuka sisse, võtan teise välja.” Hans võtnud välja rangipali — ise

oma rangi pali, pool ära näritud. Hans mötlend öösist teiste naeru: "Otti Hans sööb oma rooga!" Hans mötlend, mis kuradi vigur see on ja kus see oli, läheb päeva aega jälga kaudu vaatama, kust tema ööse tulnd on, leiab poolteist versta kodusest kaugel metsa ääres lage platsi, kus tema ööse hobust söötnud on, heina kõrred veel maas ja oma jäljed ka, kus tema ümber hobuse keind on, ja eemal lage platsi peal ka, muu kellegi jälgi näha ei ole. — L 83/5 < Pöide (Aleksi Lesk, 1925).

2) Maksameri oli pidustuskoht poolvõludel ehk teiste sõnadega, kes sinna minna oskasivad. Saaremaal on lina surumise jaoks mingisugune abinõu, mis lõuguks kutsutakse. Sellele tehtud pinsliga mitmesugisi ristisi peale, võetud puust möök kätte ja istunud selga ööldes: "Läbi metsade ja merede!" Pika sõidu järele jõutud pidu platsile, kus söödud joodud ja möökadega vehitud sõnu tarvitades: "Haav tänaseks, aga mitte homseks!"

Kord hiilinud sulane peremehele järele ja sõitnud ka lõuguga maksamerele, võtnud aga raudmööga. Vehkides rääkinud ta: "Haav igaveseks, aga mitte tänaseks, homseks!" Teised kisades hüüdnud vastu: "Tasa, tasa, sa raudkäemees!" — L 66/7 < Pöide < V. Kuusküll, 1925).

180. Nii siis, hingelooma ja võludepeo kaudu oleme jõudnud Saare ja Liivi võlu ühiste joonteni. Kuid Liivis võlu on saand omale lisaks uued funktsioonid, mis Eesti seisukohalt on otse ootamatud: Liivi võlu lendleb ju veel öiti tulejoana taeva all, käib lehmelt piima imemas ja jätab oma väljaheitigi maha — teiste sõnadega, liivi võlu täidab täpselt samu ülesandeid, mis Eestis omistetakse puugile (Põhjusist, miks siin ja edaspidi muude murdeliste nimetuste hulgas eelistetakse just puuk-sõnakuju, vt. LRU II 214. Säälsamas viidatakse ka tarvilikule puugi-kirjandusele. Käesoleva teose trükkimise ajal on ilmud veel lisaks U. Holmberg-Harva väärtuslik uurimus „Para” (Turun Yliopiston Julkaisuja B VII, 1928), mida pole saadud enam kahjuks tsiteerida igal üksikjuhtumil. Mainitagu ainult, et tõsist tunnustust väärib Harva „para”-kujutelma seletamiskatse keravälgust, mis keerleb-pöörleb tulipallina mööda maad ja tungib elamuissegi, kõrvetab rohu, tekitab seenetust (=puugipask, võlusülg!) ja annab massifantaasiale küllalt põhjust kujutella seda kas hukkund lapse hingeks (vrld. Liivis külminga) või elavaks nõiaaks (nagu Liiviski võlu). Ometi ei saa sellepärast veel loobuda ka vanemast seletusviisist, et puugi-kujutelma üheks tekitajaks on olnud ms. meeteor, tähelend ja üldse igasugu taeva all nähtav hele tulejuga, nagu seda selgesti laseb oletada vastav Baltikumi rahvaste, vene, saksa ja muu ainestik (Soomes ja Skandinaavias mängib taevaalune tulejuga para-kujutelma puhul tõesti väga vähe rolli), pisu- ehk tulihännale, kratile ehk murdeti tondile, kes ei ole aga Eestis tavaliselt ometi mitte elav nõid ise, vaid keda just nimelt „tehakse” ja hingestetakse kindlate reeglite järgi. Teatavasti puugimotiivid on leidnud äärmiselt lopsaka viljeluse nii Eestis kui Lätis, kus tegelikus elus nälgiv orjarahvas on püüdnud korvata tõelist puudust vähemalt fantaasiaski määratute rikkuste muretsemisvõimalusega küll raha-, vilja-, piima- jne. puukide abil, nõnda et puugimotiivid on paisund väga populaarseks aineks eesti-läti hilisemas mütoloogilises loomingus. Liivis ent puugi mõiste iseseisvalt pole arenend ega ole leidnud oma jaoks erilist väljendustki mitte (Pujk-sõnast vt. siiski § 136, LRU II 214), vaid on valgund laiail teiste olevuste tegevuspiirkonda. Juba varem on näidatud, kuidas puugimotiivid Liivis on seginenud ja suland osalt haldjaisse, eriti rehe (resp. maja) ja põllu kaitsevaimesse (LRU I § 44, 45, 48), osalt kuradisse (LRU II § 136) ja, kolmandaks, osalt ka praegu käsitledavasse nõiatüüpi, mida nimetatakse võluks, ja nimelt sel spetsiaalsel juhul, kui on tegu piima, resp. või hankimisega.

Jah, küsigem aga nüüd: mispärast siis just võlu representeerib Liivis piimapuuki? miks kutsutakse sääl seda öist tulejuga ja piimaimejat just võluks? — Vastus annab meile võtme ühtlasi ka kogu võlu-mõistatuse lahendamiseks ja see vastus iseendast on üsna lihtne: nagu meie mütoloogilises loomingus ikka ja ikka, peame konstateerima siingi jälle võõrast mõju. Asi on nimelt selles, et puugi funktsioone täidab mujal rahvaste man osalt ka teatud nõialiik, ja liivi võlu pole muud midagi kui läti ragana (Seesama sõna ragan(a) esineb ju liiviski võlu paralleelnimena (vt. § 169), näit. Kr 147 (S. 156 — vt. lhk. 98), Kr 287 (S. 23 — vt. § 61, LRU I 125), Pr 268 (Mt. 749, 6'), V 105 (Mt. 451)), kes samuti käib piima lüpsmas, keha hingetult maas, jätab maha oma „sülje”, „ila”, „okse”, „sita” (= puugi-pasa!), lendab luual korstnast (ja väga mitmel muul viisil!) taeva alla, peab sööminguid ja tantsinguid ning teeb veel palju, palju muidki numbreid, mis Liivis tundmatud (LP V 1—32, VI 1—13, VII 530—665. Vt. ka Lautenbach, Очерки II 186 (146). ME sõnastik tuletab läti-leedu nõiamoori nimetuse ragana verbist redzēt 'nägema', nõnda et ragana tähendanuks siin algselt nägijat, 'die Seherin'. Huvitav on nentida, et ragana pole tungind mitte ainult liivi keelde, vaid ka eesti asunikude keelde Lätis, mis osutab omaltki poolt selle sõna suurt populaarsust lätis. — Koivajõe eestlased Ilsenis eraldavad „puuk” ja „ragana”, kusjuures puugipask on nende murdes just nimelt „ragana sitt”, muidugi läti raganas süds eeskujul (P. Voolaine teatel). Lutsi eestlasil (niisama nagu Latgale lätlasil endilgi) „ragan” on muutund kuradinimetuseks või lihtsalt sõimusõnaks: „ragan um jählemp ku ülekohus” (P. Voolame teatel). Kraasnas O. Kallas (KrMr 95)

loetleb samuti muude kuradinimetuste hulgas ka „ragan” ja tähendab veel lisaks: „soo ja raba on suuragan ehk suumees oma valitsuse alla võtnud”). Kuid edasi, mitte ainult läti ragana, vaid just niisama teotseb ka ju saksa Hexe, vene ведьма jne. — lühidalt, meie naaberrahvaste nõiamoor. Ning nüüd on asi selge: Liivi (ja osalt ka Saare) võlu on spetsialiseerund võõraste eeskujude mõjul ja teatud motiivide kaudu nõia üldiselt tähenduselt erilise nõiatüübi nimetuseks (vrld. Setuski!) ning tõlgitseb nimelt just naisnõida (Nõiamoori nimetusest kuradiema = kuře-āma vt. § 121, LRU II 156).

Tõepoolest: üks olegi ju tegelikult naistel oma majapidamises harilikult ikka enam jahti igasugu nõiduse, kahetuse ja „võlumisega” kui meestel. Naiste tähtsaimaks alaks on aga koduloomad — naiste võluminegi suundub siis muidugi eestkätt loomele, ms. just piima- ja võisaagi suurendamisele ja juurdehankimisvõimalusile. Siin on nüüd kaks paralleelvõimalust: 1) nõiamoor ise moondub mingiks tiivuliseks või loomaks, jätab keha elutult maha (vrld. hingelooma-muistendeid § 179) ja läheb võõrsilt lüpsma, imema (Aga samuti ka vilja, raha ja kõike muudki vara hankima, mis käesoleval juhul meie otsekohese vaatluse alla ei kuulu) või 2) nõiamoor muretseb oma teenistusse „kuradi”, „drakooni” ehk tulimao, basiliski või teeb omale fetišiilmelise „puugi” ehk „tondi” ja saadab välja selle — sageli kah just samasuguse linnu või looma kujul (Tuletagem meelde eriti konna-motiivi liivi võlu puhul (§ 170), mis mujal Baltikumis ja ka germaani maailmas on nii keeleliselt kui sisuliseltki lahutamatult seotud just puugi-motiiviga (vt. L. Schroeder, Germanische Elben und Götter beim Estenvolke 39, 52 jj.)), nõnda et pahatihti ei teata, kummaga on õieti tegu, kas puuk-kuradi või nõiamoori endaga, ja jutustellakse üht ja sedasama lugu kord ühe, kord teise nime all. Meie naaberrahvail mõlemad kujud esinevad ometi paralleelselt: Lätis ragana — pūķis, Saksas Hexe — (der feurige) Drache, Puck jt., Venes ведьма — огненный змей, южь, летучий, налетникъ jne. (Kirjandust: LP VII 530—665 ja 713—848; Mogk, GM² 45/9 (§ 34); Wuttke, DVA³ 150/61 (§ 209/17) ja 45 (§ 49); Grimm, DM³ II 1025 ja ⁴ II 851/2; Müllenhoff, SML² 339/54; Krohn, Skandinavisk mytologi 36—56; Korhonen, Vakkalaitos 85 jj.; Максимовъ, Нечистая сила 23/5, 148 ja Ёääääйй ñèèà 229/32 (Собрание сочинений, томъ XVIII); Афанасьевъ, Поэт. возр. II 539/41, III 422—595. Võrdluseks olgu mainitud veel, et puuk-kuradiks on moondund sageli ka majavaim: läti mājas gars (~kungs), saksa (Haus-) Kobold, vene домово́й; vrld. eestigi tonti, kes on ju teatavasti algselt kah majavaim. — Huvitav segakombinatsioon peegeldub Ruhnu rootslaste nimetuses eldfrun, s. t. „tuli-proua”, kes vastab sisuliselt liivi võlule. — U. Holmberg-Harva (Para 152) jõuab lõpptulemuses seisukohale, et soome para (lain rootsist nagu eesti päärgi) on nõia enda väljendis, kuna puuk-kuradit representeerib Soomes piritys (< spiritus) ja vast veel kratti (sama lain rootsist nagu eestigi kratt); ka esitatakse mainitud teoses (lhk. 132 jj.) huvitav ülevaade üheltpoolt drakooni ja basiliski, teiselt poolt mandragora ja saksa alraun'i motiivide kujunemisest ja arengust). Liivis ent nõiamoor ja puuk on suland kokku üheks kujuk, kusjuures ragana-Hexe mõju on olnud niivõrd tugev, et on tõstnud esiplaanile nõiamoori kujutelma, nõnda et Liivis iseseisvat puuki pole moodustundki (huvitav on siiski võlu paralleelnimed tuliluu ja tulisaba, vt. § 169, mis vastavad just eesti tulihänna-kujutelmale), vaid piimapuuk on suland üleni ja otsani võlusse (Võlu täidab Liivis ühtlasi ka varahankiva tulimao ehk drakooni aset, kelle kõrval muinasjuttude koletisena esineb taas pūjk (v. § 136, LRU II 214). Üks eidekene seletas veel, et olnud sellised ussid = ūjskad, kes käind ümberringi, tulnud koju ja oksendand katlasse piima (L), kuid järelepärimisel selgus, et eit oli lugend selle ussi-motiivi läti raamatust), viljapuuk osalt haldjaisse, osalt kuradisse, kuna rahapungi rolli mängib lihtsalt kurat (Kui Liivis üldse juttu võib olla rahapuugist, sest liivi „rahamees” ja „rahakurat” (vt. § 133, LRU II 202) ei sisalda küll õieti põrmugi puugi elemente. Vt. ka pt. XIV (LRU IV). Siiski vt. Sr 73, § 136, LRU II 220).

Eestis sellevastu üldisemalt kõneldakse puugist mitmesuguste nimede all (Muude nimetuste hulgas juhitagu siinkohal eraldi tähelepanu tulimao nimevastele lohe, mis esineb Eestis küll kaunis harva (näit. EVR XIX 108 (19) < Martna). Vt. sel puhul ka Krohn, SRU 257 jj., ja „Uusi Suomi” No 216, 1928) ja selle tegemisest, kuna taas nõiamoori motiiv pole leidnud meil üldse ilmekamat viljelust (On huvitav küll nentida, et siiski ka Eestis leidub mõningaid viipeid nõiamoori ja puugi kujutelmade seginemisest: kõneldakse ju meil tihti vedajaks, puugiks, tulihännaks jne. „käimisest”, kusjuures käijaks on nõiamoor (või nõid) ise (vrld. ka Mändmetsa kirjeldust lhk. 134), näit.: „Vanal ajal elanud Eestimaal ühes üksikus talus lesk perenaene, kes igapäev seatud ajal kodust ära olnud, aga keegi pole teadnud, kus. Ümberkaudne rahvas pidanud perenaist nõiaaks ja arvasivad, et igapäevane pereide ära kadumine muud ei või tähendada, kui et perenaene käib tulihännaks” (H III 29, 199 (1) < Vigala)). Meie saarte võlu on õieti ainulaadiline juhused Eestis, kus meie naaberrahvaste man muidu küll nii erakordselt populaarne naisnõia tüüp on püüdnud leida omale nii-öelda mütoloogiliseks oskussõnaks fikseerund tõlgitsust eestigi keeles (kuid seda ainult osaliselt suutnud!). Muidu naisnõial meie juures kindlakujulisemat väljendust ei ole. Küll öeldakse Eestiski nõiamoor, vanamoor, vananaine jne. (Näit. H IV 8, 271/2 < Halliste (nõianimetuste loetus)), kuid meil need pole suutnud kujuneda täpsema ilme ja sisuga mütoloogiliseks mõisteiks, vaid on enam juhuslikke sõimusõnu, mis ei ole koondand enda nime ümber mingeid püsivamaid motiive või stereotüüpseid juturühmi nagu meie naabreil (Ragana-sõnast ja tähendusest eesti asundusis Lätimaal

vt. alamärkus lhk. 140. — Täiesti eraldada nõiamoori tüübist tuleb Võru-Setu äiätär (Eisen, EM I 154/5), kes vastab vene баба-яга (mitte ведьма!) ja osalt ka чертова бабушка mõistele). Aga egas meilgi sellepärast ole tegelikus elus puudu selliseist naistest, kes erinevad millegi ebaharilikuga tavalisest šabloonist ja äratavad selletõttu erakorralist tähelepanu, kadetsevat või kahtlustavat klatši ja kõmu. Juba oma välimusega nad võivad tekitada võõristust ja umbusklikku hirmugi, kui neil on mingi kehaline rike, anormaalsed juuksed (punakad, kräsu- või taas paljaspää), kulmud (kokku-kasvand), silmad (kõõrdi, kinni, kalega, pisikesed), nina (kõver, kongus, pikk), hambad (puserdi, puudu), lõuad, kõrvad jne. või kui nad on küüarakad, lombakud, lestjalad, langetõbised, hüsteerikud jne. Umbusk võib aina süveneda ja paisuda otse eelarvamuseks ja kurjakahtlustuseks nende veidra ülespidamise ja iseäralise eluviisi tõttu. Kehaline rike mõjub muidugi ju neisse endisse masendavalt, isoleerib nad osalt muist omaette elavaiks, kinniseiks ja salalikeks erakuiks, nad kannatavad alamalolu tundes, koguvad sappi omagi hinge teiste vastu ja muutuvad sageli tõesti õelaiks vanapiigadeks — tjah, klassilisiks nõiamooreks. Nad ei tarvitsegi alati just õelad olla, nad võivad olla koguni väga hääd ja abivalmid, nende elutarkus ja kõiksugu vahendid võivad teha neid otse kuulsaiks arsteks, ennustajaiks, kaardimooreks jne., keda otsitakse aina taga, aga keda ometigi ümbritseb mingi salapärasuse loor ja keda ikkagi ka kõigest hoolimata kardetakse, et nad võivad teha halba sama hõlpsasti kui hääd. — Erakordsele välimusele ja erakordsele eluviisile seltsib kolmanda tegurina arutihti veel asjaolu, et nendel endil hinge pääl on kah tõesti mõningaid salajasi patte ja kuritöid (mõni vargus näit. või harilikuimalt just lapse hukkamine), mis piinavad südametunnistust ja tõukavad jubedaile hirmunägemusile, kuni nad lõpuks isegi hakkavad pidama end patenteeritud kuradi orjeks. Ah, igas vallas ja külas (samuti mujalgi maailmas!) on olnud küllalt tegelikus elus selliseid nõiamoori nii-öelda prototüüpe, keda kihelev massifantaasia on ehtind kõiksugu üliloomuliku koloriidiga ja jäädvustand nad oma loomingusse mõnikord küll päris eemaletõukavate peletisina, teinekord aga ka veidi imponeerivamal kujul. Kirjeldagemgi lõpuks üht sellist nõiamoori tegelikku prototüüpi tänapäevases Eestis.

KRIIVO JUULA

Vana Juula, kadund mehe nime järgi Kriivo Juula, on tuntud nimi Võõpsus ja ümbruses: oli ju teine arst, saatuse ettekuulutaja, saatuse määraja ja kõigi keeruliste küsimuste seletaja.

Tugev uks. Uksel väljaspool tugev konks. Seda tuli kolistada, ja siis kuuldus toast selge ja kõva „kotam“ (= vene кто тамъ, ‘kes säääl?’). Ukse avab Juula ja vastu nägu paiskab sooja puhast õhku. Astud tuppa, ja kohe paneb ta uuesti ukse haaki, et keegi kutsumatu külaline ei ilmuks. Kiirel ja lühikesel sammul veereb puhtarätiline Juula akna juures olevale toolile, tõmbab voki ette ja sõna lausumata hakkab ta vokka vuristama. Ise istud pingile ja kutsud kassi Tiitinga ahju alt endale seltsiliseks. Nii läheb tükk aega. Äkki kuuled, vokka ei vurisegi. Tõstad silmad Juula poole ja näe, juba võetakse põuest midagi ja ilmubki puust tehtud toosike. Avatakse. Pakutakse: „Võta, võta. Teeb sulle tsuure tsuure tsimmä. Noh, hatsihh, hatsihh, aita Jeesuke.“ Ja eks tulegi aivastusi sellest kipitavast ninatubakast. Vokka hakkab uuesti vurisema ja Juula juttu pajatama. Eks ta ju teadnud, milleks ma siia tulin (Nimelt rahvaluulelist materjali koguma). Igakord ei saanud aga juttu, sest ta vabandas paastu ajaga ehk mitteoskamisega. Eriti rõhutas ta esimest ja pidas suureks patuks jutustada sel ajal. Nende juttude seletamise eest oli tasu kah, ja nimelt pidin esinema tõlgina temalt abipaluvate venelaste juures.

Kõige suuremateks tööpäevadeks kujunesid laadapäevad. Oh seda rahvakest, mis küll kokku voolas tema tuppa. Mõned tulid rohtude järele, mõned palusid säälsamas abi, mõned mangusid teda oma külla, oma tallu. Kõikidele katsus ta vastu tulla ja tuligi, kuid enne tasu, siis abi. Kerged haiged ilmusid ju isiklikult, ja säääl tuli siis kohe abi anda. Haige asetati voodisse. Juula võttis pliiatsi ja paberi ja hakkas siis haigele kohale posima. Toas oli vaikus. Juula pomisemine, tihedad ohked ja üksikud küsimused haigele rikkusid siis seda vaikust. Mõnda haigust ravitses ta ühe salviga, mida ta olla ise keetnud. Pääle selle oli tal veel kaks arstimise abinõu: sool ja viin. Mõned kaebasid, et kurjad inimesed eksitavad ja on nendel risuks elus. Selle kurjuse kaotamiseks oli vana Juulal eriline võte. — Võttis kausi, aetas sellesse vett, sobis, tegi kätega liigutusi ja palus abiotsijalt rätti. Kahmas siis kausist rätisse vett ja ruttu viis ta selle inimese kõrva ligi. Ja siis oli kuulda suurt vulinat ja kriiksumist — korruga kõik vait. (Vulin oli tõesti kuuldav; millest see tuli, ei tea). Vulin ja kriiksumine pidi olema abiotsija tagakiusamised ja nende vaikimisega kõik hädad kaotatud. Rahva jutu järele olla olnud see väga hääd abi ja inimesel paranenud kohe elu. — Tüdrukud külastasid teda sageli — küll lasid kaarte panna, küll kätt vaadata ja otsisid ka abi, et võita omale armastatut. Mõnikord tuli tühjalt inimestel tema ukse tagant minna, sest Juulat ei olnud kodus. Vahel oli ta isegi paari nädala kaupa kusagil talus mõne haige juures, keda ta saunas arstis.

Aastad lähevad, ja Juula käib juba kepiga ja kaebab üht kui teist valu. Vähemalt kaks korda nädalas tahaks ta käia saunas ja säääl oma haiget keha hautada. Aga saunakäik on tal raskustega seotud, sest ta teab, teda vahitakse, teda kardetakse, teda naerdakse saunas ja kõik tema neljatollilise ja sõrmejämmeduse saba pärast. Ei saa ta vett vaadist võtta ega vahel vanast kätest libisenud seepi otsida, sest kummardades on ju saba, saba näha. Ja seda ta varjab kogu eluaeg! Kord aga pahvatas siiski saunas järgmiselt: „Ma tean, teil teada mu saba” — ja ise poolpesematult saunast külma talve.

Raskelt haige. Juba üle poole aasta lamab voodis. Surma ei tule. Palvetab, palvetab vahetpidamata. Ainult veekruusi suu juure tõstmisel on vaikus ja siis jällegi vanu sõnu. Kutsus mind. Ütles, et tahab mulle kõik oma kunstid avada (mina olevat „talsipüha lats”, seda ütles ta ikka ja hellitas mind eriliselt), aga ma kartsin ja palusin öde, et ta salaja tuleks ka Juula tuppa. Öde tuli. Vana Juula aga ei rääkind ja ütles: „Saada oma öde!” Ent ma hakkasin veel rohkem kartma, sest öde oli ju peidetult — ja ometi Juula teadis. Ka mina põgenesin toast. Kutsus mind uuesti. Avaldas oma suurema elu saladuse, ta on lapse tapnud. „Ütlen... et... siis ... koolda... saas.”

Aga surm ei tule siiski. Tahab sauna. Viiakse. Saunas, säääl võitleb kuraditega. Tõrjub neid kahel käel eemale ja kisab. Saunatajad loevad talle Meie Isa palvet. Jääb rahulisemaks... Uus kuradite salk... minestab. Kuid ka voodis ei anna talle kuradid enam rahu. Küll heitleb kätega, küll katsub paluda — asjata. Ja siis tulevad vaevaliselt, aga siiski rühkides sõnad mu emale: „Roosi, Roosi, päästä’ minno saadanadöst!” Ema loeb „Meie Isa” palvet. Ja aitaski, Juula suri (suvel 1924).

Tal oli rikkaid sugulasi, ja nüüd tulid teda matma, ennem aga ei tuntud. Hobused rakendati surnuvankrile, aga ei jõua kaks hobust tema kirstu vedada. Hobused valges vahus, aga vanker veereb vaevalt...

Ta ütles, et arstivat Jumala sõnaga, ja tõepoolest saatis ta ka alati oma külalist järgmiste sõnadega: „Jumal ülendagu su lauda siin kui ka säääl ilmas.” — Aga kui mu ema märkuse tegi tema haigevoodil pattude suhtes, siis mainis ta ometi kuraditega seltsimisest. — Arstimise soola panipaigaks oli vanast lauluraamatust kokku köidetud asi. — L 303/11 < Rápina („Kabo” Salme, stud. phil., 1928).

180 A. Selgitand liivi võlu ligidase suguluse läti ragana (resp. saksa Hexe) kujuga, selgub nüüd meile tagantjärele ka väike üksikasi. — Kuradi päätükis (§ 129, LRU II 179/85) kirjeldeti, kuidas kurat varastab vastsündind lapsi ja vahetab need oma laste vastu ümber, kusjuures paaris muistendis (S. 107) kõneldi aga lapsevahetusest võluga. Viimasel puhul ongi tegu lihtsalt tõlkelainuga lätist, kus vastavais muistendeis esineb muude terminite (kuradi, koerakoonu, jah, isegi puugi jt.) hulgas ka just nimelt ragana (Näit. LP VII 631 jj.; Šmits, LPT I 40, II 59 (2), III 484 jj.). Läti eeskujul väidetakse Liiviski, võlud varastavat inimesil lapsi enne ristimist (Sr). — Edasi oleme nüüd õigustet esitama ühenduses liivi võlu kui naisnõiaga ka rahvusvahelise muistendi nõiamoorist, kes kasutab poissi oma ratsuks ja kelle nimeks naaberrahvaste jututeisendeis ongi ragana, Hexe, вѣдьма, kuid kes Liivis kui ka Eestis on jäänd ilma mütoloogilise oskussõnata.

“KURADI RANGID” (S. 134 + 157)

Üks perenaine ratsutand iga öö oma poisse: kui poisid jäänd magama, siis perenaine võtnud „rangid” (s. t. valjad), pannud poisile pähe ja poiss „jäänd” (s. t. moondund) hobuseks. Kui poiss jäänd hobuseks, siis perenaine astund poisile selga ja kupatand põrgusse. Säääl ta tantsind kuraditega ja söönd inimesi. Kesköösel ta ratsutand koju tagasi.

Kord üks poiss saand need valjad oma kätte ja pannud perenaisele pähe. Kohe perenaine jäänd märaks, ja poisid ratsutand tend korda mööda üha. Pärast perenaine hakand paluma, lastagu ta valla. Poisid ent pole lasknud tend enne valla, kuni ta töötab neid enam mitte ratsutada. Seda ta töötand, ja siis perenaine saand vabaks. — Sr 121 (Vrdl. Eestis FFC 25, S. 71 - Lätis LP I 95 jm.).

Eelpoolkäsitelduga lõpebki siis naaberrahvaste nõiamoori tüübi kajastus liivi usundis.

181. Kuidas kujuteleksime nüüd kokkuvõtlikult venelasilt juba paganuse ajal lainatud nõianimetuse võlu järkjärgulist arengut kuni liivi nõiamoori + puugi segakombinatsioonini tänapäeval ja milliseid

kultuurajaloolisi järeldusi võime teha sääljuures? — Teame ju küllalt hästi, et meie paganuse nõid polnud sugugi mingi ainult ja aina pahategev negatiivne tüüp, vaid täitis just vastupidi positiivseid funktsioone arstina, ennustajana, vahetalitajana inimeste ja haldjate maailma vahel, vast isegi rahvajuhina jne. Kuid ristiusu mõjul nõid hakkas järjest kaotama oma positiivset ilmet. Kiriku papid püüdsid teha kõik võimaliku, et asetada oma rivaali — paganuse preestrit — negatiivsesse ja eemaletõukavasse valgustusse: nõid tembeldeti kuradi käsilaseks, kes teeb ainult halba ja kurja, ning tema vastu alusteti armutut tagakiusu ja sõda, mis viis kuni kuulsate „nõiaprotsesside” ja elavalt põletamisteni. Paganuse positiivne nõid ununes ja tuhmus ajaga niivõrd, et kaotas Liivis isegi omakeelse nimetuse ja tema asemele astus lätist lainatud halvasisulisem bufa (vt. § 155). Võlu aga spetsialiseerus negatiivse nõiamoori tõlgitsejaks ja seda just nimelt läti-saksa eeskujul, kus eraldeti üksteisest teravasti Zauberer ja Hexe, resp. burvis ja ragana. Kogu Baltikumi vallutand sakslased impoorteerisid siia ristiusu kõrval muidugi ka oma ebaus. Samul aastasadel (eriti veel alates 16. sajandist) hakkas ent mängima Saksas kolossaalset rolli mitte üksi muistendeks ja mütoloogias, vaid ka otse kultuurajaloos just nimelt Hexe (nõiaprotsessidki olid ju „Hexen”-protsesse!) (On huvitav nentida siinjuures, et germaanigi Hexe pole tähendand algselt naisnõida, vaid mingit üliloomulikku koletist (vast ehk metsavaimu, „metsanaist”), kes alles hiljem on arenend nõiamooriks. — Vt. sel puhul Mogk, GM² 45/6. — Nõiaprotsesside kohta vt. Soldan, Geschichte der Hexenprozesse ja Афанасьевъ Поэт. воззр. III 507/13, 596 jj. — Saksa Hexe moodu on arenend väga populaarseks ka vene ведьма, kelle liivi võlule vastavaid motiive vt. Афанасьевъ, Поэт. воззр. III 453 (lend öiti heleda tulena taeva all), 456 (lend luual ja muil esemeil), 462 (lend huntel, kassel, kitsel jne.), 469 (lend mäele peotsema, mäe nimeks on лысая гора), 485 (lehmade lüps), — need iseendast üsna rahvusvahelised motiivid on levinend Baltikumisse päämiselt siiski sakslaste kultuurilisel vahetalitusel), — mis ime siis, et kõige selle kajastusena Baltikumiski, siin saksa kultuuri kidural asumaal, Hexe otsis omale tõlgitsust. Läti usundis olid seks eeldused parimad: ragana sobis säääl suurepäraseks vasteks ja koondas oma ümber terve leegioni rahvusvahelisi motiive ja lugusid, nõnda et läti ragana on tõusnudki saksa Hexe ja vene ведьма tasapinnani ning võib väärilise liikmena esineda rahvusvahelises nõiamooride hulgas, millest kubisevad teatavasti muistendid ja muinasjutud. Kuid liivi usundis oli eeldusi Hexe-tüübi levimiseks juba kaugelt vähem, ja sellepärast võlu pole suutnud paisuda siin niivõrd keskseks kujuk, vaid on omandand kitsamad tegevusfunktsioonid, kusjuures omapäraseks momendiks on piimapuugi täielik sulamine võlusse. Haripunktini saksa mõju liivi võlu puhul on tõusnud võib-olla muistendis „Võlusõit Saaremaale”, mis üksikasjени sarnaneb vastavaile germaani motiivile.

Eestis võlu sarnastamine Hexe-tüübile on jäänd palju ähmasemaks ja piirdub geograafiliselt ainult saartega, kus germaani mõju Eestis üldse kõige hoomatavam, kusjuures saartelgi võlu nimetus esineb ainult juhuslikult saksa Hexe iseloomustavama motiives — õhusõidus, tantsupeos ja söömingus. Küll jutustellakse saartel saksa eeskujul loksperi-sõitest, maksamerel käijaist jne., kuid tüübiline sääljuures on terminoloogiliselt see, et neile sõitjaile ei omisteta nimetuseks mingit mütoloogilist oskussõna. Ja kuigi mitmesuguseil muil juhtumeil kõneldakse küll tihti just võlu teotsemisest, võlumisvahendeist ja vastuabinõudest võlumise vastu, siis jääb ometi ebamääraseks ja laialivalguvaks võlu isik ise, kuna tema olemusest teatakse ju võrdlemisi vähe üksikasju. Nõnda näiksegi, et enam kõneldakse võlumisest üldiselt kui spetsiaalselt just võlu isikust. Juhuslikult võib võluda ju igaüks (näit. panna võlumisvahendeid muile pahatootmiseks jne.), kuid elukutselist võlu kõigi ta klassiliste tunnuste ja omadustega ei osata kirjeldada nähtavasti siiski kuigi hoomatavalt, — tjah, just niisama nagu üldse võrdlemisi vähe välja kujunend meil Eestis on klassiline nõia seisus või tsunft (Vrdl. sellevastu meie kaugemate sugurahvaste nõiaaseisust: J. Krohn, SSPJP 82 jj.).

Nõnda siis seisame oma võlu-analüüsis lõpuks erakordselt huvitava ja haruldase tulemuse ees: idast venelasilt juba paganusajal lainatud nõianimetuse on säilund meil kolmes omavahel kunagi kuidagi ligemas kontaktis seisnud kultuurirajoonis (Liivi-Saare-Lõuna-Eesti tiheda kontakti juurde tuleme tagasi veel üldkokkuvõttes (LRU IV)) ja arenend ajaga Võru-Setus kadeda tõlgitsejaks (ja edasi nuuskuriks, jooksikuks, aalejaks üldse — vt. § 177 A), Saares ja veelgi enam Liivis aga saand oma praeguse sisulise koosseisu läänest sakslasilt (Liivis osalt ka lätlasilt) ja muutund selletõttu saksa Hexe omapäraseks jäljendiseks. Ning tõesti koomiline tundub selles valgustuses, et meie uues kirjakeeles „alte Hexe” eemalepeletavale kujutelmale vastav võlu ja võlumine on omandand hoopis vastupidise, nõiduslikult ligitõmbava, tähenduse — nagu osutaks see ebateadlikku tungi, et tahame üldse muuta positiivseiks oma mineviku pärandet negatiivsed ja vastumeelsed kujutelmad ning luua need ümber kütkestavalt — ehk teiste sõnadega „võluvalt” — veetlevaiks...